

Безсмертний полтавець

Олесь Гончар

Іван Петрович Котляревський належить до тих довгожителів планети, які разом із витворами свого духу впевнено переступають рубежі сторіч, далеко йдуть за межі їм відміряного часу. Два століття живе на світі безсмертний автор "Енеїди" й "Наталки Полтавки", поет, веселий мудрець, що в ньому мовби уособився оптимізм народу, його дужий, непідвладний смуткові дух, патріотичне чуття, обдарованість, моральна чистота.

Радісно бачити, як широко святкує країна 200-річчя від дня народження зачинателя нової української літератури. За рішенням партії і уряду був створений Всесоюзний ювілейний комітет. Першого українського класика вшановують сьогодні братні народи нашої багатонаціональної Соціалістичної Вітчизни, дату народження Котляревського — за ухвалою ЮНЕСКО — відзначають у всьому світі.

Що ж приваблює в Котляревському його нащадків? Для нас він невіддільний від свого народу й від того ґрунту, що живив його творчість. Написав "Енеїду", звичайно, Котляревський, авторське право належить йому, славетна поема — це голос його особистості, й усе ж разом із тим і "Наталку Полтавку", й "Енеїду" витворював ще один автор, ім'я якому — український народ, його життєлюбна й мужня вдача, його поетична й ласкава душа. І це аж ніяк не применшує індивідуальності письменника, а злитність його вдачі з характером народу радше підносить славного полтавця перед нашим духовним зором. Те, що ми звемо народністю, було органічно притаманне Котляревському й, певно, саме тут таємниця довговіку його творінь, таємниця їхньої дивовижної життєвості.

Передова російська громадськість доброзичливо зустріла самотнє слово Котляревського, і це багато про що нам промовляє. Він стоїть біля самих витоків дружби наших братніх культур, і цим теж нам дорогий.

Багато що споріднює Котляревського з його великим земляком, котрий ставився до автора "Енеїди" з глибокою пошаною,— маємо на увазі Миколу Васильовича Гоголя. Споріднювало їх не лише походження, обставини особистого життя й той природжений гумор, що в ньому висвічує неповторна національна вдача,— ще дужче споріднює їх синівна любов до народу, його поезії, героїчної його історії, загострене почуття патріотичної гордості. Той, хто створив образ відважного козака Енея, і той, хто оспівав Тараса Бульбу,— обидва вони в тлумаченні понять обов'язку й честі завжди знаходять спільну мову. І якщо життя їхніх предків присвячене було походам, бойовому товариству, шаблі, то вони, лицарі мистецтва, з такою ж лицарського вірністю, замість шаблі, присвятили себе зброї ще гострішій — перу, до самозречення віддалилися творчості, яка повністю увібрала в себе особисте життя їх обох. Звісно, кожен із них неповторний, розвивалися вони — Котляревський і Гоголь — кожен своїм шляхом, і все ж не можна не помітити, що образи "Енеїди" і, скажімо, "Вечорів на хуторі..." мають

спільний родовід, є чимало спільного в самому духові цих творів, у перегуку мотивів, інтонацій, у яскравості барв, у вільній розгонистості письма... Коли з волі одного хоробрі душі сподвижників Тараса Бульби після бою возносяться на небо, то десь на півдорозі вони стрічають богів Олімпу в козацьких шатах, що їх веселий автор "Енеїди" саме в цей час скидає з неба на землю для участі в земних житейських ділах. Без сумніву, мистецький експеримент Котляревського, його смілива інтерпретація античної літератури справили враження на молодого Гоголя, в нотатнику якого знаходимо понад двадцять виписок з "Енеїди"; деякі з них він потім використовує як епіграфи до окремих розділів "Сорочинського ярмарку".

Та головне навіть не в цьому. Ставлення до рідного краю, до народу, його звичаїв, зачудований подив перед цільністю й повнозерністю народної душі, оспівування морального здоров'я народу — ось що найбільше споріднює Котляревського з його великим побратимом, надає образам "Енеїди" та ранніх повістей Гоголя виразно відчутної внутрішньої співзвучності.

Патріот, людина високої вірності обов'язку, Котляревський у молоді літа неодноразово опинявся у вирі пристрастей своєї доби. Ми бачимо його учасником штурму турецьких фортець, далі бачимо, як він крокує вулицями Дрездена, — це по тому, як він з ентузіазмом формував з числа своїх земляків козацький полк для боротьби з наполеонівською навалою; Котляревський — не чужий в колі освічених, демократично настроєних людей своєї епохи, — він близький до тих, хто стане потім декабристами, хто виношує республіканські ідеали, — і цей образ молодого хороброго офіцера, веселуна, кепкувальника, людини передових поглядів нам треба запам'ятати, щоб у патріархальній тиші його полтавського підвечір'я не померк реальний образ автора "Енеїди" та "Наталки Полтавки".

Народився він у місті співучому та мужньому, в маленькому полтавському будиночку на горі біля собору — в старовинній українській хаті, з вікон якої було далеко видно. Внизу, за Ворсклою, розгорталися в заобрійну далеч мальовничі простори рідної України, а звідти попід самі вікна підступало море народного життя, з його журбами й радощами, з чародійними південними вечорами, сповненими поезії, яка бентежила душу то піснею-задумою, то лукавим жартом, то щемкою сльозою... Маючи допитливе, чіпке око, Котляревський пильно приглядався до навколишнього життя. Вчителюючи після семінарії, яка дала йому добре знання класичних мов, у поміщицьких маєтках, він, як свідчить його біограф, "на сходьбищах та іграх народних" уважно дослухався народної говірки, записував пісні, вивчав мову, звички, побут, обряди, перекази українців, мовби готуючи себе до майбутньої праці.

Закінчувалося XVIII сторіччя — один із найтяжчих періодів в історії українського народу. Впроваджувалося кріпацтво. Люди, вчора ще вільні та незалежні, мали стати рабами, прикутими до поміщицької землі. Українське панство, козацька старшина, безсоромно зраджуючи свій народ, наввипередки кинулися в царську столицю ловити щастя та чини, змагаючись із придворними в спритності й підлестливості перед царицею, цим, за словами Пушкіна, "Тартюфом у спідниці", намагаючись якнайбільше

увати собі житейських вигод, дворянських привілеїв, подарованих сіл із тисячами душ закріпачених земляків.

Мужича правда есть колюча,

А панська на всі боки гнуча...

Чи не з тодішніх спостережень Котляревського якраз і виник оцей його гіркий афоризм?

Разом із кріпацтвом насувалося нецтво. Зникали народні школи, які до того були майже в кожному селі, трималися на кошти самого населення. Про жахливий занепад народної освіти на Україні в цей період розповість через сторіччя з трибуни Державної думи Г. І. Петровський, з доручення В. І. Леніна, викриваючи в своїй знаменитій промові колоніальну політику царату. 1804 року було видано указ про заборону вчитися українською мовою. Ще раніше, 1769 року, тобто в рік народження Котляревського, "найсвятіший" синод відмовив Києво-Печерській лаврі в проханні дати дозвіл видрукувати український буквар. Ніч була глибока, тільки блискавиці народних заворушень — пугачовських та гайдамацьких — розтинали її тут і там, та ще гострий промінь благородної мислі Радіщева прорізав цей катерининський самодержавний морок.

Всю вогняну правду про цю добу буде сказано пізніше, і скаже її Шевченко. Піднявшись із найглибших надр кріпацького розпашілого пекла, він, великий Тарас, з прометеївською силою викриття жбурне в очі царям, панству слово гніву, слово прокляття й презирства, він розповість про незмиренні соціальні конфлікти, що стрясали імперію, про страждання людини, позбавленої людських прав, скаже й про підступну розправу над "козацькою республікою", як назвав Маркс Запорозьку Січ, з розгромом якої загинули останні козацькі вольності.

Те, про що Шевченко скаже на повний голос, із усією нещадністю поета-революціонера, Котляревський лише зачіпає принагідно, хоча, коли судити з картин пекла в "Енеїді", навряд чи можуть бути сумніви в тому, на чиєму боці були симпатії письменника, близького до народу, людини просвітительських демократичних переконань. Насаджування кріпацтва, розгул бюрократії, її са-модурство, продажність — усе це було йому огидне, й не дарма ж Еней, мандруючи по пеклу, серед найперших грішників бачить гнобителів народу:

Панів за те там мордовали

і жарили з усіх боків,

Що людям льготи не давали

І ставили їх за скотів.

За те вони дрова возили,

В болотах очерет косили,

Носили в пекло на підпал.

Чорти за ними приглядали,

Залізним пруттям підганяли,

Коли який з них приставав.

Народившись у Полтаві, цьому полковому козацькому місті, де ще відчувався вільнолюбний дух козацтва, Котляревський, звісна річ, іще в дитинстві багато чув про те, що діялося внизу на Запорозжжі. Хлопчиком він був, коли знищено було Запорозьку Січ, і її свіжі руїни, що ранили тоді багатьох, не могли не хвилювати його ще дитинної уяви. Може, саме з цих асоціацій і народжувався задум — збезсмертити потоптану запорозьку Трою, під ім'ям античних героїв оспівати цих незнищених троянців з Дніпра, чие завзяття в такій своєрідній інтерпретації заграє в поемі щедрими барвами життя. Чимало запорожців, гнаних новою незвичною долею, в цей час ще блукало світами, Котляревський навіть стрічався з ними в задунайському поході,— і хто зна, може, якраз цей мотив блукань і асоціювався для поета з мандрями троянців після падіння Трої. Все це можна уявити, якщо мати на увазі, що для Котляревського, людини чулої, вразливої, героїчна минувшина свого народу не була порожнечою.

В античні умови, у прадавні міфи повів він своїх запорожців, та вони від того не перестали бути запорожцями. У мешканцях Олімпу ми легко пізнаємо українських селян, козаків, старшину, а в жіночих образах з іменами богинь постають перед нами типові українські молодиці. Як не пізнати, скажімо, в Юноні — з її звичок, голосу, з її мови — задьористу полтавську козачку:

Здоров, Еоле, пане-свату!

Ой, як ся маєш, як живеш? —

Сказала, як ввійшла у хату,

Юнона.— Чи гостей ти ждеш?..

Поема Котляревського, попри всю її непризмушену легкість, не була аматорською забавою: це була свідомо праця письменника-гуманіста, який брав і на себе відповідальність за долю рідної культури. Вже саме звернення до живої народної мови — за тих конкретно-історичних обставин — було актом громадянської мужності, явищем винятково прогресивним. За жартівливо-баламутським тоном поеми сучасники справедливо вгадували її серйозне призначення. Саме так її прочитано було декабристами, чий часопис "Соревнователь просвещения и благотворения" назвав "Енеїду" твором, "сповненим дотепності й оригінальності". В цій, наіскренній сонцем, розпашілій від земних пристрастей перелицьованій "Енеїді", в якій, до речі, од Вергілія нічого, окрім фабули, не лишилося, була не тільки полеміка з сухоребристю класицизму, з аскетичними літературними самообмеженнями,— тут було ще більше від самого життя, що ним яскріє вся тканина поеми, весь соковитий гумор її, що раз у раз скипає гнівом нещадної соціальної сатири. Це був голос життя, перемога мистецького реалізму в літературі, де поет уперше взаконив живу, смаковиту народну мову, повнокровний народний образ.

1821 року Котляревського за рекомендацією Гнедича, відомого перекладача "Іліади", було обрано почесним членом "Вольного общества любителей российской словесности". Цим обранням передова російська інтелігенція визнавала високе значення літературної праці, здійсненої Котляревським.

У Котляревського були попередники. Був Іван Вишенський, пристрасний полеміст-

сатирик, був знаменитий філософ Григорій Сковорода зі своїми мудрими піснями-кантами, до попередників автора "Енеїди" можна віднести й тих безіменних дяків-бакалярів, мандрівних бурсаків, неспокійних інтелектуалів своєї доби, що створили цілу сатиричну літературу, яка поширювалася в рукописних копіях, створювали вертепну драму, дотепні пародії на біблійні сюжети,— духовний процес епохи, що передувала "Енеїді", був позначений неабиякою активністю.

Котляревський, однак, почав писати з "красного рядка", з нової сторінки; його поема — це явище вже нової літератури, це весняна повинь народної мови, що вивільнялася від церковної книжності, від законів латинських поетик, це новий силаботонічний вірш, який так прегарно підкреслив можливості української мови, її милозвучність. І якщо в мові Котляревського й трапляються з-іноді елементи старокнижності, то використовуються вони частіше як мистецький засіб, сприймаються як сти-лістична архаїка, забарвлена гумористично, витлумачувана в чисто народному дусі (згадаймо канцелярську мову Возного в "Наталці Полтавці").

"Енеїда" — витвір воістину дивовижний: поєднання реалізму з фантастикою, найдокладніший побутопис у парі з бурхливим летом уяви, начало фольклорне й книжне,— все це, органічно злившись, дало нову поетичну якість. Перед нами не просто жартівливий переспів античного сюжету, а щось далеко складніше, оригінальніше й химерніше, що змушує своєю мистецькою несподіваністю згадати й Рабле, і Свіфта.

Так бурлескно-гравестійна поема стала поемою народною, істинно класичним творінням,— випадок, як зазначає відомий шведський вчений Єнсен, можливо, єдиний у світовій літературі, бо ж "Енеїда" Котляревського і справді далеко лишила за собою всі твори цього типу в європейських літературах. Вона світить не відбитим, а своїм власним світлом.

Поема Котляревського широко відома не лише на Україні. Тричі перекладалася вона російською мовою, й російський читач знає її в перекладах І. Бражніна (1955), К. Худенського (1957) і Віри Потапової (1961). 1955 року "Енеїда" вийшла чеською мовою в перекладі Марії Марчанової, Яна Туречка-Ізерського і Зденки Ганусової. Зовсім недавно поема Котляревського зазвучала для білоруських читачів їхньою рідною мовою в чудовому перекладі Аркадія Кулешова.

Усі, хто любить Котляревського, пишаються з того, що "Енеїда" українською мовою, видана в Києві 1919 року, була в особистій бібліотеці В. І. Леніна.

"Енеїду" любив Горький. Відомий і той факт, що ця життєлюбна поема підтримувала дух молодогвардійців. Згадав про неї в засніженій Уфі й Максим Рильський, написавши у найтяжчі роки війни:

І "Енеїди" владний сміх,
Полтави тихої корона...

Значення не менше, а в чомусь, може, навіть і більше, ніж вихід "Енеїди", мало для нашої культури ще одне творіння Котляревського — його знаменита "Наталка Полтавка" — ця праматір українського театру.

"Наталка Полтавка" та "Москаль-чарівник" — дві ці п'єси були написані Котляревським для Полтавського театру, що ним він керував від 1817 до 1821 року. То був один із найкращих театрів свого часу, про це засвідчує його репертуар: п'єси Фонвізіна, Капніста, комедії Мольєра, Шерідана, опера "Севільський цирульник" — ось що ставилося тоді в Полтаві! Одним із акторів цього театру був Щепкін, з яким Котляревський перебував у теплих дружніх стосунках. Дружба Котляревського й Щепкіна — славетна сторінка в історії нашої культури; саме на п'єсах Котляревського відгострювалася реалістична майстерність майбутнього великого реформатора російської сцени.

У "Наталці Полтавці", в цьому емоційно насиченому, рідкісно гармонійному творінні чи не найбільше відчувається особистість автора, його натура, совісна й поетична, розум тонкий та возвишений, як тоді казали. Хіба могла людина такої душі, такої вразливості спокійно споглядати безправність людей праці, бачити народ рідної України ніким і нічим не обороненим од свавілля, до того ж народ такий роботящий, обдарований, народ, що заслуговував далеко кращої долі. В образах Наталки та її матері, в характерах Петра й Миколи, в їхній чесності, їхній дружбі-побратимстві відбито найкращі риси людей трудової тогочасної України.

"Наталка Полтавка" — ця найулюбленіша п'єса українського народу, зросла на ґрунті народної творчості, вона багато що ввїбрала з українського фольклору. Котляревський володів даром мовби оновляти й підсилювати уже створене до нього. Щедро черпаючи із скарбниці духовних цінностей свого народу, він доречно використовує в п'єсі і влучність народного прислів'я, і сатиричну пісню Сковороди з його "Саду божественних пісень", і народні романси, пісенну лірику, створену безіменними авторами, невідомими закоханими дівчатами, які оспівували своє почуття. А проте ім'я однієї з них тепер відоме — це Маруся Чурай, українська Сафо, донька полтавського сотника за Хмельниччини. Особа напівлегендарна, та саме їй, Марусі Чурай, яка пішла на смерть через своє трагічне кохання, народна традиція приписує авторство пісень "Віють вітри", "Чого ж вода каламутна", "Ой, не ходи, Грицю" й козацький марш "Засвіт встали козаченьки"... Перлини, вихоплені з народної пісенної стихії, у сприйнятті українця невіддільні від "Наталки Полтавки".

У п'єсі Котляревського вперше вийшли на кін, замість лубочних поселян, живі народні типи; між чесними трудівниками з'являється також образ першого крючоктвора-бюрократа, що ним є Возний, у персонажах п'єси, в кожному їхньому русі, слові, діалозі відбито реальне життя. Іскрометний гумор автора, його лірична теплота, щирість, природність інтонацій надали драматургії Котляревського такої життєвості, яка не згасла й досі.

Ось уже 150 літ не сходить з кону ця невмируща "Наталка", й понині вона чарує нас своєю первозданною свіжістю, красою почуттів. Мільйони людей, стрічаючись із образами Котляревського, мають естетичну насолоду. "Наталка Полтавка", яка започаткувала наш національний театр, стала його вранішньою зорею, — назавжди лишилася найкращою школою для великих майстрів сцени; в ролях п'єс

Котляревського виступали такі блискучі майстри, як Марія Заньковецька, Саксаганський, Садовський, Кропивницький, а в наш час — Оксана Петрусенко, Козловський, не кажучи вже про безліч тих Наталок та Петрів, що їх арії лунають на клубних сценах, в самодіяльних театрах, де молодь і старші випробовують себе в ролях цієї народної першоп'єси, з якої кожне нове покоління черпає для себе науку почуттів, моральні взірці кохання, людської краси, благородства.

Котляревський завше буде дорогий для України. Бо ж саме в ті роки, коли, за висловом академіка О. І. Білецького, царат поставив питання, бути чи не бути українській культурі, українському слову, Котляревський своєю творчістю відповів: бути! Величезна заслуга Котляревського в тім, що він своєю творчістю вказав найплідніший шлях розвитку української літератури, як літератури демократичної, крєвно пов'язаної з життям рідного народу, його думами й надіями. Історичне значення, дієвість цього мудрого прикладу важко переоцінити.

Декому з сучасників Котляревського,— до того ж людям доброзичливим у ставленні до нашої культури,— його "Енеїда" видалася п і д с у м к о м, "пам'ятником мови, що належала народові колись славному", мови, яка — так уявлялося тоді,— напевно, "житиме" в одному цьому пам'ятнику.

Вийшло ж, що це не підсумок, а тільки початок! Не заключний акорд, а тільки пролог, який віщував могутній розвій культури народу в майбутньому — от чим виявились "Енеїда" та "Наталка Полтавка" й "Москаль-чарівник", творіння веселого й життєстійкого генія! Ніколи, напевне, не можна квапитись з похмурих віщуваннями, коли йдеться про творчий потенціал народу, творчі сили його. Вони, згідно зі своїми внутрішніми закономірностями, тільки назбирувались, визрівали, щоб так повесняному розповнитись, як це побачила історія пізніше, особливо в дні ленінської революційної весни народів, коли культури націй великих і малих явили себе світові в усій оновленій, відродженій силі.

Моральним подвигом можна назвати те, що здійснив Котляревський в ім'я свого народу, в ім'я людської культури. В атмосфері нечуваного гноблення в нього стало сили духу з позицій переконаного гуманіста піднятися на оборону людини, побачити високі достоїнності трудящого люду, відчутти красу народної мови. Завдяки Котляревському народна мова вперше стає мовою літератури. Сло-во, що від нього часом поспішали й відцуратися, пролунало з вуст Котляревського і дужо, й гідно. В "Енеїді" й "Наталці Полтавці" виразно можна було побачити, як починає формуватися українське красне письменство, як з незліченних джерелець народжується багатюща поетична мова України, майбутній Дніпро її співучого й сяйного слова! У Котляревського сучасна наша літературна мова вже відчутно проступає в своїх основних рисах і властивостях, хоча потім ще багато належить зробити на цій ниві Тарасові Шевченку, Іванові Франку, Лесі Українці, Коцюбинському, Тичині, Остапу Вишні, Яновському та іншим письменникам.

1838 року, коли Полтава прощалася з Котляревським, Шевченко у віршах, присвячених його пам'яті, назвав Котляревського батьком:

*Будеш, батьку, панувати,
Поки живуть люди;
Поки сонце з неба сяє,
Тебе не забудуть!*

Цим поетичним образом визначено місце Котляревського в українській культурі.

Один із найулюбленіших письменників нашого народу, він з нами сьогодні своєю творчістю; близьким стає Котляревський для всієї багатонаціональної родини народів нашої Соціалістичної Вітчизни, все більше друзів здобуває він в усіх країнах. З нашої космічної ери вдивляємося ми в цей віддалений від нас образ безсмертного полтавця, і не перестає дивувати нас життєвість його творінь, їхня незв'язима ранкова свіжість. Крізь сторіччя чути нам сміх Котляревського і його смутки, і його мудрі задушевні поради. Чи це ж не безсмертя?!

Наша країна — цитадель гуманізму, культури. Радянські люди вміють шанувати тих, хто в минулому,— часто за найтяжчих умов,— віддавав сили розуму й пориви серця праведній справі народу, справі людського поступу.

Серед них достойний син України Іван Котляревський.

1969